

MATYASOVSZKY-NÉMETH MÁRTON*

MÓDSZERTANI NATURALIZMUS, EMPÍRIA ÉS EMBERI JOGOK. AZ EMBERI JOGOK TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

A hidegháborús világpolitikai rendszer összeomlását követően az emberi jogi diskurzus mind a jogi és politikai, mind a köznapi kommunikáció meghatározó érvrendszerévé vált. Az emberi jogi diskurzusnak a nyugati kultúrkörből eltérő kultúrákhoz adaptálása ugyanakkor az emberi jogok univerzális érvényesülésének és időtlenségének megkérdőjelezéséhez is vezetett, melynek kutatására a hagyományos politikafilozófiai, valamint jogtudományi módszertan nem bizonyult elegendőnek. Az emberi jogok kulturális bégygazottságának kérdése vezetett többek között oda, hogy mára megsokszorozódott az emberi jogoknak a társadalomtudományi módszertant is alkalmazó, inter- és multidiszciplináris kutatása. A tanulmány az emberi jogok társadalomtudományi kutatásának főként a szociológiai, valamint a socio-legal studies irányú kutatási megközelítéseit, illetve irányzatait vizsgálja fel, emellett az emberi jogok „társadalomtudományosított” elméletének diszciplínatörténeti elemzését adja.

1. BEVEZETÉS

A kétpólusú világ felbomlását követően az emberi jogok univerzális, nyugati ideája világszinten meghatározó tényezővé vált.¹ Ennek eredményeként az emberi jogi érvelés mind a jogi, mind a politikai diskurzusban hivatkozási alappá vált, mely a köznapi gondolkodást is nagyban befolyásolja. Francis Fukuyama 1990-ben írt népszerű esszéjében, a *The End of History*-ben² egyenesen az univerzális emberi jogok és a liberális demokrácia globális győzelmét vetítette előre, ami egyben a történelem végét és a nyugati társadalomfelfogással versengő ideálok megszűnését is jelentette volna. Azonban a '90-es évek elejének hurráoptimizmusát és az emberi jogi gondolat széles körű elterjedését a társadalomtudományokban és a társadalomelméletben az emberi jogok jelentős attribútumait megkérdőjelező tendenciák követték.³

* PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1053 Budapest, Egyetem tér 1–3. E-mail: m.nemeth.marton@gmail.com.

¹ Florian HOFFMANN: „Foundations beyond law” in CONOR GEARTY (szerk.): *The Cambridge Companion to Human Rights Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2012) 81; Margaret R. SOMERS – Christopher N. J. ROBERTS: „Toward a New Sociology of Rights: A Genealogy of »Buried Bodies« of Citizenship and Human Rights” *Annual Review of Law and Social Science* 2008/1, 388.

² Francis FUKUYAMA: „The End of History?” *The National Interest* 1989/6, 3–18.

³ Vö. Costas DOUZINAS: *The End of Human Rights* (Oxford: Hart 2000); Henry J. STEINER – Philip ALSTON: *International Human Rights in Context* (Oxford: Oxford University Press 2000); Upendra BAXI: *The Future of Human Rights* (Oxford: Oxford University Press 2002).

Az emberi jogok kritikus vizsgálatának kezdeményezése azonban nem az emberi jogi elméletek teljes elvetését, sokkal inkább a korábbi elméletek újraértelmezését vetítette előre. Ennek egyik oka lehet, hogy az emberi jogok már nemcsak papíron létező filozófiai elméletet jelentettek, hanem nemzetközi szerződésekben rögzített, sokszor ellentmondásosan működő mindennapi gyakorlatot is. A nemzetközi jogi és politikai praxis egyúttal az empirikus társadalomtudományok érdeklődését is felkeltette az emberi jogok működése iránt.⁴ A társadalomtudományok érdeklődésének ez a fordulata azonban szorosan egybeesett a filozófiai naturalizmus megjelenésével is, mely a gyakorlati tudományok eredményein alapuló filozófia szükségessége mellett foglalt állást.

Jelen tanulmány az emberi jogok társadalomtudományi kutatása, főként a szociológia, valamint a *socio-legal studies* által elért eredményeket vázolja fel, emellett pedig az emberi jogok „társadalomtudományosított” elméletének tudományozólagiai szempontú elemzését adja. A tanulmány első része a módszertani naturalizmus alapvető tételeit tárgyalja, mely az emberi jogok empirián alapuló társadalomelméletének megalapozását adja. Ezt követően az emberi jogok gyakorlati érvényesülésének szempontjából fontos politikai filozófiai vitát, az *ideal* és a *non-ideal theory* kérdéskörét vázolja fel. E filozófiai előkérdések tisztázása segíthet a tanulmányban bemutatott művek tudományelméleti pozíciójának meghatározásában. A következő fejezetben a szélesebb értelemben vett társadalomtudományok, majd a szociológia emberi jogi kutatásainak diszciplínatörténeti elemzése következik, míg a harmadik rész a *socio-legal studies* emberi jogokkal kapcsolatos kutatási irányzatait tárgyalja.

2. AZ EMBERI JOGOK EMPIRIKUS KUTATÁSÁNAK METAELMÉLETI ÉS POLITIKAI FILOZÓFIAI ELŐKÉRDÉSEI: A MÓDSZERTANI NATURALIZMUS ÉS AZ *IDEAL VERSUS NON-IDEAL THEORY* VITA

A módszertani naturalizmus komplex és többféleképpen értelmezhető irányvonal.⁵ Leegyszerűsítve egy olyan, a filozófiában mára elterjedt metodológiai alaptételt jelent, mely szerint a filozófiai elméletalkotásnak figyelembe kell vennie az empirikus tudományok megállapításait, vagy erősebb értelemben: *a posteriori* módon vagy leellenőrizhetően kell elméleteket alkotni, megfigyeléseket véve alapul.⁶ A naturalizmusnak a társadalomelméletek módszertanára vonatkozó tételei, melyeket e tanulmányban főként Brian Leiter értelmezése⁷ nyomán vázolok fel, véleményem szerint segíthetnek megérteni és kontextusba helyezni a *socio-legal studies* egészének,

⁴ Laura A. DICKINSON: „Introduction” in Laura A. DICKINSON (szerk.): *International Law and Society: Empirical Approaches to Human Rights* (New York: Routledge 2017) xi–xxi.

⁵ David PAPINEAU: „Naturalism” in Edward N. ZALTA (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Stanford: Stanford University Press 2016).

⁶ PAPINEAU (5. l.).

⁷ Brian LEITER: *Naturalizing Jurisprudence* (Oxford: Oxford University Press 2007).

valamint a későbbiekben az emberi jogok társadalomtudományosított elméletének mint az emberi természetről, az emberek közösségéről felállított nagy elméleteknek a metafizikai kérdéseit. A módszertani naturalizmus és az azon alapuló jogelmélet tehát „módszertani folytonosságra [*methodological continuity*] törekszik mind a természet-, mind pedig a társadalomtudományokkal”, s mint ilyen, nem elégszik meg a társadalomelméletek pusztán *a priori* morális megalapozásával, hanem az elméleteknek az empiriával való összeegyeztethetőségét, igazolhatóságát is fontosnak tartja.⁸

A módszertani naturalizmusból kiindulva az emberi jogok klasszikus morálfilozófiai, természetjogi elmélete ellentmondásos, ugyanis egyszerre tulajdonítja e jogokat az emberi természetből eredeztetett, az embert születésétől fogva megillető morális tulajdonságnak („van”) és ír elő normatív tartalmat, főként az államok számára.⁹ Így az emberi jogok morálfilozófiai elméletének sarokpontjai, az egyenlőség, az univerzalizmus és e jogok időtlensége kérdésessé válnak.¹⁰ A módszertani naturalizmus azonban, ellentétben a posztmodern filozófiai irányzatokkal, nem az emberi jogok filozófiájának teljes dekonstrukciójához nyújt segítséget, hanem sokkal inkább az empirikus és normatív elemeket egyaránt tartalmazó absztrakt emberi jogok reflexív szintézisét vetíti elő.¹¹ A tanulmányban ismertetendő társadalomtudományi elméletek és kutatások pontosan az emberi jogok ambivalens elemeinek bemutatására, valamint azok igazolására törekednek. A módszertani naturalizmus filozófiai szemléletmódjának alkalmazása az emberi jogok elméleti irodalmával szemben gyakran felmerülő kritikák mélyebb megértését is elősegítheti.¹²

A tanulmány következő fejezetei annak bemutatására vállalkoznak, hogy az emberi jogok klasszikus, főként erkölcsi standardokon alapuló elméletei (*standard-based theories*), melyek főként kognitív elvárásokat, ideálokat tartalmaztak az emberi cselekvésre nézve,¹³ empirikusan igazolható elméleti úton is megfogalmazhatók. David Copp elmélete alapján a társadalomközpontú morális elméletek (*society centered moral theory*) segítségével e morális kódok, előírások (mint például az emberi méltóság tiszteletben tartása vagy az egyenlő szabadság elve) kívánatossága leírható empirikus módon is, amivel ezen elméletek társadalmi beágyazottságáról is tisztább kép vázolható fel.¹⁴ Copp meglátása szerint elmélete, „a *society-centered moral theory* a társadalom egészének nézőpontjából bírálja el egy lehetséges morális kód [érvényesülésének lehetőségét], [...] [a] vázolt meggyőződés viszont azt is fenn-

⁸ LEITER (7. lj.) 56.

⁹ Arnd POLLMANN: „Human Rights Beyond Naturalism” in Marion ALBERS – Thomas HOFFMANN – Jörn REINHARDT (szerk.): *Human Rights and Human Nature* (Dordrecht: Springer Netherlands 2014) 122.

¹⁰ S. Matthew LIAO – Adam ETINSON: „Political and Naturalistic Conceptions of Human Rights: A False Polemic?” *Journal of Moral Philosophy* 2012/3, 332–333.

¹¹ Jörn REINHARDT: „Human Rights, Human Nature, and the Feasibility Issue” in ALBERS–HOFFMANN–REINHARDT (szerk.) (9. lj.) 137–158.

¹² A kortárs kritikák összefoglalásához lásd Malcolm LANGFORD: „Critiques of Human Rights” *Annual Review of Law and Social Science* 2018/14, 69–89.

¹³ David COPP: *Morality, Normativity, and Society* (Oxford: Oxford University Press 2001) 9–37.

¹⁴ COPP (13. lj.) 103–124.

tartja, hogy egy társadalomnak feltétlenül szükséges a teljes társadalomra vonatkozóan erkölcsi kódokat felállítania annak érdekében, hogy [az adott társadalom] létezzen és fennmaradjon”.¹⁵ A társadalmi tényezőkön alapuló naturalista módszertan elméletek segítségével tehát feltárható, hogy a különböző morális előírások hogyan válnak vagy nem válnak a társadalom által elfogadottá.¹⁶ Copp elmélete alapján „a felajánlott morális kód csupán abban az esetben válhat a társadalom egészére vonatkozó erkölcsi szabállyá, amennyiben annak társadalmi szabályként való alkalmazása a társadalom mint egész számára racionális választást jelentene”.¹⁷ A módszertani naturalizmus alkalmazásával az „aktivista” és a tudományos elméletek elválasztása is lehetségessé válik, mivel, ahogyan az a következő fejezetben bemutatandó elméletek egy részében is látható, az aktivista szemléletű kutatások sokkal inkább saját morális standardjuk igazolását alapozzák meg az empíria köntöse mögé rejtőzve, míg a pozitivisták tudományos hagyományon alapuló munkák módszertani logikája fordított: elméleti hipotézisüket veszik górcső alá a gyakorlat figyelembevételének segítségével.

A fent vázolt metaetikai kérdések mellett fontos filozófiai háttérként szolgálhat a tanulmányban ismertetett elméletek előkérdéseinek megértése szempontjából a politikafilozófiában felmerült ún. *ideal* és *non-ideal theory* polémia felvázolása is. Ez utóbbi diskurzus John Rawls *Az igazságosság elmélete* című művében¹⁸ kifejtett igazságosságelmélet érvényességével kapcsolatos vitákban bontakozik ki.¹⁹ A vita, a naturalizmushoz hasonlóan, igen szerteágazó és összetett,²⁰ ezért itt csupán az ún. utópikus és realiztikus társadalomelméletek vita ismertetésére térek ki, ugyanis az alább bemutatandó elméletek szempontjából ez a leginkább releváns. Az utópikus oldalon az *ideal theory* képviselői, a realiztikus oldalon pedig a *non-ideal theory* képviselői foglalnak helyet, és „vitájuk arra összpontosít, hogy az igazságosság-elmélet

¹⁵ COPP (13. lj.) 12.

¹⁶ COPP (13. lj.) 112–113.

¹⁷ COPP (13. lj.) 114.

¹⁸ JOHN RAWLS: *Az igazságosság elmélete* [ford. KROKOVAY Zsolt] (Budapest: Osiris 1997).

¹⁹ Rawls szerint még a legdemokratikusabb politikai berendezkedésű országokban is elkerülhetetlen, hogy a társadalom tagjai különböző pozíciókba szülessenek és különböző életkilátásaik legyenek, itt pedig rögtön megkérdőjeleződik a demokratikus egyenlőségen alapuló társadalmi igazságosság feltételrendszer. Rawls ugyanakkor a liberális demokrácia igazságosságát kívánja bizonyítani művében. A rawlsi igazságosság fő kérdése tehát a jogok és kötelezettségek egyenlő elosztása. Azonban rámutat: az, hogy mindenki ugyanazokkal a jogokkal rendelkezik, a materiális jólét elosztásának egyenlőtlensége felől vethet fel kérdéseket. Annak érdekében, hogy bebizonyítsa, csupán a demokratikus egyenlőségben igazolható az, hogy a társadalom tagjai között jelentős különbségek legyenek a javak elosztását illetően, bevezeti a társadalmi különbség (*difference principle*) elvét. Meglátása szerint „a jobb helyzetűek jobb várakozásai akkor és csak akkor igazságosak, ha olyan rendszer elemei, amely javít a társadalom legkevésbé előnyös helyzetű tagjainak kilátásain”. Ez utóbbit az ún. tudatlanság fátyla (*veil of ignorance*) elmélettel írja le, mely szerint egy politikai rendszer csak abban az esetben lehet igazságos, ha a társadalmi javak elosztását megelőzően, az eredeti helyzetben a társadalom tagjai úgy köthetnek egymással társadalmi szerződést, hogy tudják, a fátyolon túl rájuk váró politikai rendszerben különböző jövőbeli társadalmi szerepük ellenére a társadalmi különbségek a lehető legminimálisabbak lesznek. RAWLS (18. lj.) 53–54, 103–104, 107.

²⁰ LAURA VALENTINI: „Ideal vs. non-ideal theory: a conceptual map” *Philosophy Compass* 2012/7, 654–664.

méletek megvalósíthatóságát illetően azok mennyiben építhetnek kizárólag a normatív politikai érvelésre és milyen megvalósíthatósági szempontokat szükséges figyelembe venniük”.²¹ Az utópikus elméletek támogatói amellet foglalnak állást, hogy „az igazságosságelméleteknek teljes egészükben függetlennek kell lenniük a faktuális korlátoktól”, tehát e nézőpont alapján az „igazságosság időtlen” (*fact-free*), és nem kötött semmilyen kontextushoz.²² A realiztikus megközelítés képviselői szerint a „tökéletes igazságosság elérése elképzelhető ugyan, de nem megvalósítható, ezért naiv és eredménytelen, hogy a már létező társadalmakon ilyen morális feltételeket kérjünk számon”.²³ Az utópikus és realiztikus kategória két végpontja között számos köztes elméleti megoldással találkozhatunk, ugyanakkor az emberi jogok kutatásának empirikus fordulata mellett érvelő szerzők általában inkább a realiztikus igazságosságelmélethez állnak közelebb. Meglátásom szerint a *non-ideal theory*, főként a realiztikus igazságosságelméleti irányzat episztemológiai, metaelméleti felfogása a módszertani naturalizmusnak az előbbieken bemutatott megállapításait adaptálja akkor, amikor a társadalomban érvényesülő erkölcsök empirikus igazolására törekszik. A következő fejezetek megkísérik felvázolni, hogy az emberi jogok érvényesülését vizsgáló, a fenti elméleti keretrendszerbe illeszthető szociológiai elméletek milyen mértékben járulnak hozzá a klasszikus elméletek újrafogalmazásához és milyen új tudanyaggal bővíthetik az emberi jogokkal kapcsolatos tudásrendszert.

3. AZ EMBERI JOGOK ÉS A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

3.1. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ÉRDEKLŐDÉS KEZDETEI

Az egyetemes emberi jogok eszméje ugyan a felvilágosodás kori társadalomelméletben fogalmazódott meg először, de az emberi jogok globális elterjedésében és intézményesítésében a nemzetközi jog játszott kulcsszerepet. A nemzetközi jogi diszciplínának az emberi jogok ismeretrendszere feletti dominanciája a jogászság és szűkebben az angolszász jogászai gondolkodás meghatározó szerepével járt.²⁴

Az emberi jogi diskurzust meghatározó nyugati hatások egyúttal az univerzalizmus felvilágosodás kori, európai ideájának feltétel nélküli elfogadását és előfeltételezését is jelentették. Az egyetemesség nyugati felfogásának e meghatározó szerepe eredményezte ugyanakkor a jogon túli társadalomtudományi diszciplínáknak az emberi jogok kutatásától való, hosszú ideig tartó idegenkedését, ugyanis kétkedve vizsgálták az emberi jogoknak az egyetemességhez kapcsolódó normativitását.²⁵

²¹ VALENTINI (20. l.) 654.

²² VALENTINI (20. l.) 657.

²³ VALENTINI (20. l.) 659.

²⁴ Antonio CASSESE: *Human Rights in a Changing World* (Cambridge: Polity 1990) 51–54.

²⁵ Damien SHORT: „Researching and Studying Human Rights” in Corinne LENNOX (szerk.): *Contemporary Challenges in Securing Human Rights* (London: School of Advanced Study, University of London, 2015) 9.

Az emberi jogi nemzetközi normarendszert (*human rights law*) alkalmazó jogászok számára az univerzalizmus normatív eszméjének kérdése nem ütközött elméleti akadályokba, így az emberi jogi jogtudományt kevésbé befolyásolták az emberi jogok érvényesülését meghatározó társadalmi jelenségek, a gyakorlati érvényesülés problematikái.²⁶ A Copp-féle tipológia szerint a jogászi szemléletmód egyértelműen a klasszikus, morálfilozófiai standardokon alapuló elméletet alkalmazta az emberi jogok mindennapi gyakorlatában.²⁷ A jogi kutatások ezért sokszor figyelmen kívül hagyták az emberi jogok helyi érvényesülését meghatározó társadalmi mozgalmak, továbbá a helyi kulturális sajátosságokból adódó eltérések vizsgálatát. Az 1990-es évek „történelem vége” hangulata, a korábbi, kétpólusú nemzetközi politikai rendszer felbomlása, valamint a nyugati, liberális politikai filozófia világszerre meghatározó szerepe egyben új kihívást is jelentett az univerzális emberi jogok elmélete számára, ugyanis az addig szinte kizárólag a nyugati kontextusban érvényesülő diskurzus globálissá válásával számos probléma merült fel annak alkalmazása során, ami az empiriára nagyobb hangsúlyt fektető elméleti igazolást kívánt.

Az emberi jogok iránti társadalomtudományi érdeklődés ezért elsősorban az univerzalizmus és a kulturális relativizmus, tehát az egyetemesség és a helyi kulturális viszonyok által meghatározott sajátosságok közötti feszültségekre, valamint az emberi jogok alkalmazásának és adaptációjának problémájára fókuszált.²⁸ A társadalomtudományokban az emberi jogok kutatásának középpontjában a jogközpontú szemléleten túlmutató kérdések vizsgálata állt. Ilyen problémák voltak többek között a globális és helyi szintű érvényesülés közötti különbségek, valamint az emberi jogi diskurzus köznyelvbe való átültetésének, átültethetőségének és alkalmazásának kérdései.²⁹

Az emberi jogok nem jogi kutatását nagyban meghatározó szociológiai, antropológiai és társadalomtörténeti megközelítések az intézményrendszer problémáinak feltárásában, valamint a jobb alkalmazhatóság érdekében ezek megértésében látták küldetésüket. Az emberi jogok kutatása iránti társadalomtudományi érdeklődés egybeesett a jogot társadalomtudományi módszertanon keresztül elemző *socio-legal studies*-nek a jogtudományon belüli megerősödésével is, mely a kezdetektől fogva fontosnak vélte az emberi jogok érvényesülésének tanulmányozását.³⁰ Az e tárgykörben megjelent művek elsősorban a gyarmatosítás alól felszabadult és függetlenné vált országok vizsgálatára helyezték a hangsúlyt, így számos esettanulmány látott napvilágot az emberi jogoknak a nyugati kultúrkörtől eltérő kultúrájú államokban való alkalmazhatósága kérdéséről. Az elmúlt évtizedekben azonban az interdiszciplináris irányultságú kutatások már nem csupán a volt gyarmati társadalmakban rej-

²⁶ Tony EVANS: *US Hegemony and the Project of Universal Human Rights* (London: Palgrave Macmillan 1996) 23–33.

²⁷ COPP (13. lj.) 19.

²⁸ Burns H. WESTON: „The Universality of Human Rights in a Multicultural World” in Burns H. WESTON – Stephen MARKS (szerk.): *The Future of International Human Rights* (Ardsley: Transnational 1999) 65–99.

²⁹ Sally Engle MERRY – Peggy LEVITT: „The Vernacularization of Women’s Human Rights” in Stephen HOPGOOD – Jack SNYDER – Leslie VINJAMURI (szerk.): *Human Rights Futures* (Cambridge: Cambridge University Press 2017) 213–236.

³⁰ LANGFORD (12. lj.) 72.

lő sajátosságokra, hanem az emberi jogi diskurzusnak a nyugati kultúrkörön belüli differenciálódására is felhívták a figyelmet.³¹

Az 1990-es években megkezdődött kutatási hullámot követően az emberi jogok új szemléletű vizsgálata egyre ismertebbé és elterjedtebbé vált ugyan, de a jogászai emberi jogi diskurzus még ma is sokszor vonakodik e szemléletmód figyelembevételétől.³² Ugyanakkor az emberi jogok interdiszciplináris megközelítésű kutatásának módszertani kidolgozottsága sokszor hiányos és kiforratlan képet mutat.³³

Az emberi jogokat kutató jogászai és társadalomtudományi diskurzus szembenállása csupán látszólagos, ugyanis az emberi jogok iránti társadalomtudományi érdeklődés nem az emberi jogok létjogosultságának megkérdőjelezését eredményezte, sokkal inkább annak megerősítését tűzte ki céljául. A társadalomtudományi elemzések új utakat nyitottak az emberi jogok kutatásában, melyek inkább kiegészítettek az addigi filozófiai és jogászai diskurzust, mintsem vitatták volna azt. Az emberi jogok vizsgálatának kiterjedésével ugyanis számos, addig figyelmen kívül maradó tényező kutatására nyílt lehetőség, amelyek a korábbi dogmatikus módszertannal nem voltak megközelíthetők. Az emberi jogok társadalomtudományi kutatásának eredménye tehát nem a jogászai diskurzus gyengítése vagy esetleges megsemmisítése lett, hanem egyfajta tudományos választ kínált az egyre növekvő emberi jogi szkepticizmussal szemben. Az e tanulmányban ismertetett szociológiai kutatások sok esetben épp arra mutattak rá, hogy az emberi jogok más kultúrákba való adaptációja is lehetséges, azonban csakis abban az esetben, ha az emberi jogi paradigmát meghatározó kérdéseket új elméleti alapokra helyezik, figyelembe véve a gyakorlat vizsgálatából levezett empirikus következtetéseket.

Amennyiben a tudományelmélet vagy tudománytörténet látószögéből vizsgáljuk az 1990-es éveket követően jelentős mértékben kiszélesedett emberi jogi tudományos diskurzust, úgy kevésbé a kritikai elmélet képviselői által sokszor hangoztatott végzetes válsággal állunk szemben, sokkal inkább az emberi jogok önálló, mind a filozófiától, mind pedig a jogtudománytól elváló kutatási programjának kialakulása figyelhető meg. Ezt támasztja alá az is, hogy sok egyetemen már önálló mester-,

³¹ Pl. Ellen MESSER: „Pluralist Approaches to Human Rights” *Journal of Anthropological Research* 1997/3, 293–317, Nikolas GVOSDEV: „Managing Pluralism: The Human Rights Challenge of the New Century” *World Policy Journal* 2001/4, 51–58.

³² Suzanne Egan rávilágít arra, hogy az emberi jogok dogmatikus és empirikus, néha eltúlzott módszertani vitái sok esetben figyelmen kívül hagyják, hogy a két megközelítés nem zárja ki egymást, sőt sok esetben ugyanazon jelenség empirikus és dogmatikus módszertani vizsgálatai kiegészítik egymás hiányosságait. Egan írása azért is fontos, mert felhívja a figyelmet arra, hogy az emberi jogok jogintézményeinek jogdogmatikai kutatása egyáltalán nem elhanyagolható, hiszen az emberi jogokat szabályozó nemzetközi szerződésrendszer sok olyan tulajdonságára világíthat rá, melyre az empirikus elemzések nem alkalmasak. Suzanne EGAN: „The Doctrinal Approach in International Human Rights Scholarship” *UCD Working Papers in Law, Criminology & Socio-Legal Studies* 2017/19.

³³ Malcolm LANGFORD: „Interdisciplinarity and multimethod research” in Bård A. ANDREASSEN – Hans-Otto SANO – Siobhán McINERNEY-LANKFORD (szerk.): *Research Methods in Human Rights* (Cheltenham: Edward Elgar 2017) 162–167, 174–180. A kvalitatív kutatások módszertani tisztázását vetíti elő Hadi Strømmen LILE: „Lost in operationalisation: developing legally relevant indicators, questions and benchmarks” *The International Journal of Human Rights* 2017/9, 1378–1400.

illetve doktori képzés teszi lehetővé, hogy a jelöltek *human rights studies*ből szerezzenek diplomát vagy tudományos fokozatot, és e képzések tantervének az alább ismertetett akár szociológiai, akár a *socio-legal studies* által feltárt eredmények is szerves részét képezik.³⁴

Ugyan a fentebbi megállapításokat sokan vitatják a jogtudomány képviselői közül,³⁵ mégis egyre inkább elfogadottá válik az emberi jogokat a maguk társadalmi komplexitásában vizsgálni.³⁶ Az alábbiakban bemutatott, sokszor meddő tudományos viták ellenére a komplex, inter- és multidiszciplináris szemléletmód egyre inkább elfogadott mind a társadalomtudományok egésze, mind pedig a jogtudomány számára.³⁷

3.2. AZ EMBERI JOGOK SZOCIOLÓGIÁJA

Ahogy arról már szó esett, a jogtudományon kívüli társadalomtudományok, így a szociológia is, a múlt század utolsó évtizedéig vonakodtak az emberi jogi irányultságú kutatásoktól.³⁸ Ahogy arra Patricia Hynes, Michele Lamb, Damien Short és Matthew Waites, az emberi jogok szociológiájáról szóló legújabb brit monográfia³⁹ szerzői is rámutatnak, ez azzal a Comte óta a társadalomtudományokban meghonosodott célkitűzéssel áll összefüggésben, mely a természettudományok objektivitására aspiráló, mérhető és ellenőrizhető eredményeket felmutató pozitivisták megközelítés alkalmazásában látta a társadalomtudomány jövőjét. Ezzel a felfogással az emberi jogok normatív és morális alapokon nyugvó eszmerendszere nehezen tűnt összeegyeztethetőnek.⁴⁰ A szociológiai irányultságú emberi jogi szakirodalom egészen friss iránynak tekinthető a szociológián belül. E részdizciplinában számos kérdésben nem alakult még ki konszenzus sem a kutatás pontos tárgyát, sem annak módszertani irányultságát illetően, ahogy ez majd a bemutatott szerzők munkája alapján is látható lesz.

³⁴ LANGFORD (33. lj.) 162.

³⁵ Lásd pl. Robert HOWSE – Ruti TEITEL: „Beyond Compliance: Rethinking Why International Law Really Matters” *Global Policy* 2010/2, 127–136. A tanulmány a jogi megközelítés elsőségét hirdeti, és a szerzők aggályukat fejezik ki a *socio-legal studies* emberi jogokra vonatkozó ún. *compliance* kutatások hatásával szemben.

³⁶ Heinz KLUG: „Transnational Human Rights: Exploring the Persistence and Globalization of Human Rights” *Annual Review of Law and Social Science* 2005/1, 85–103; SOMERS–ROBERTS (1. lj.); Christopher J. FARISS – Geoff DANCY: „Measuring the Impact of Human Rights: Conceptual and Methodological Debate” *Annual Review of Law and Social Science* 2017/1, 273–294.

³⁷ Bővebben lásd ANDREASSEN–SANO–MCINERNEY–LANKFORD (szerk.) (33. lj.); FONS COOMANS – Fred GRÜNFELD – Menno T. KAMMINGA (szerk.): *Methods of Human Rights Research* (Antwerp–Portland–Or: Intersentia 2009).

³⁸ Bővebben lásd Damien SHORT: „Sociological and Anthropological Approaches” in Michael E. GOODHART (szerk.): *Human rights: politics and practice* (Oxford: Oxford University Press 2016). Az emberi jogok szociológiájának megalapozásához lásd még Gideon SJOBERG – Elizabeth A. GILL – Norma WILLIAMS: „A Sociology of Human Rights” *Social Problems* 2001/1, 11–47.

³⁹ Patricia HYNES et al. (szerk.): *New Directions in the Sociology of Human Rights* (London: Routledge 2013).

⁴⁰ Patricia HYNES et al.: „Sociology and Human Rights: Confrontations, Evasions and New Engagements” *The International Journal of Human Rights* 2016/6, 814.

Az új irányzat egyik legvitatottabb területének tekinthető a klasszikus szociológiai hagyományhoz való viszonyulás kérdése. Az emberi jogok szociológiai vizsgálatát sürgető szerzők közül többen a szociológiai diszciplína hagyományainak szűkösségét jelölték meg az emberi jogok szociológiai kutatásának akadályaként, és a tudományágat keretező klasszikusoktól, így különösen Durkheimtól, Webertől és Marxtól való elhatárolódásukat hangsúlyozták.⁴¹ Az emberi jogok szociológiájáról elsőként író Bryan Turner⁴² szerint Durkheim a jogot társadalmi tényként kezelő, pozitivista álláspontjával összeférhetetlennek bizonyult a normatív szempontoknak a szociológiába való beépítése, így mind a jog igazságosságának, mind pedig a természetjogok létezésének a kérdése távol esett a durkheimi elmélettől.⁴³ Turner szerint Max Weber is elvetette az emberi jogok univerzális és normatív elméletét, a modern jog jövőjét ugyanis a szekuláris állami jog instrumentális koncepciójában látta, így az etika kérdéseit jogon kívülnek, ezért a társadalomtudományok számára érdektelennek találta.⁴⁴

Álláspontom szerint Turnernek a szociológia klasszikusait az emberi jogi felfogás elutasításával vádló tézisei leegyszerűsítik a hivatkozott szerzők által kifejtetteket, és mind Durkheim, mind Weber műveinek áttekintése után megbizonyosodhatunk arról, hogy a Turner által leírtak nem feleltethetők meg e szerzők emberi jogi tárgyú műveiben foglaltaknak. Turnernek abban igaza van, hogy az általa kritizált klasszikusok munkáinak fő csapásiránya nem kifejezetten az emberi jogok érvényesülésének kérdéskörére irányult, ugyanakkor ez a vád alaptalannak bizonyul, amennyiben figyelembe vesszük, hogy e szerzők életműve még jóval az emberi jogok védelmére hivatott nemzetközi szerződésrendszer megszületése előtt keletkezett, így az emberi jogok globális szintű érvényesülésének kutatása nem is tartozhatott fő kérdésfelvetéseik közé. Így a Turner által számon kért hiányok nem az emberi jogok elutasításának, sokkal inkább az eltérő történelmi kontextusnak tudhatók be, ahogyan ezt Durkheimnek és Webernek a következőkben idézendő tézisei is igazolják.

Durkheim esetében például egyáltalán nem beszélhetünk az emberi jogok elutasításáról, hiszen a Dreyfus-per idején aktívan kampányolt az antiszemita per ellen az Emberi Jogok Védelmi Ligájának tagjaként, mely szervnek 1896-tól elnöke is volt.⁴⁵ Durkheim sokkal inkább az utilitarista individualizmust⁴⁶ utasította el, amelyről úgy

⁴¹ Bryan S. TURNER: „Outline of a theory of human rights” *Sociology* 1993/3, 489–512.

⁴² TURNER (41. lj.).

⁴³ TURNER (41. lj.) 490–491.

⁴⁴ TURNER (41. lj.) 493–494.

⁴⁵ Melvin RICHTER: „Durkheim’s Politics and Political Theory” in Kurt H. WOLFF (szerk.): *Essays on Sociology & Philosophy by Emile Durkheim et al.* (New York – London: Evanston – Harper & Row 1964) 172, 176.

⁴⁶ Turnernek a klasszikus szociológiát az emberi jogok iránti érdektelenséggel vádló kijelentéseit cáfolja, hogy már Kulcsár Kálmán 1971-es, *A szociológiai gondolkodás története* című munkája is foglalkozik a klasszikusoknak az emberi jogokkal kapcsolatban kifejtett gondolataival. A Durkheim által bírált spenceri utilitarista individualizmusról például úgy ír, hogy Spencer „az emberi jogok vonatkozásában nem csupán szembeszáll az angol hivatalos jogfelfogásnak már akkori és azóta is uralkodó nézeteivel, amelyek szerint ezek a jogok történetileg alakultak ki [...] hanem az angol jogfejlesztől és az angol jogi felfogástól teljesen idegen logícista felfogást hangoztatva azt mondja, hogy ezek a jogok megelőzték az államot. [Ezt a szemléletet] nem a prirori gondolkodásból, hanem a tár-

nyilatkozott, hogy „a kommercializmus olyan bárdolatlan formája, mely a társadalmat a termelés és cserekereskedelem kietlen apparátusává züllesztí”.⁴⁷ Durkheim ezzel szemben Kant, Rousseau és az Emberi és polgári jogok nyilatkozata individualizmusát támogatta,⁴⁸ melyről azt állította, hogy a „morális katékizmusunk részévé vált”,⁴⁹ s mint ilyen „nem egyszerűen a létezés prudens közgazdaságtanának higiénikus tanítása, hanem sokkal inkább egy vallás, melyben az ember egyszerre hívő és isten”.⁵⁰ Turnert, majd az őt hivatkozókat cáfolják Durkheim ugyanitt írott sorai, melyekben a felvilágosodás és az emberi jogok individualizmusát egyenesen az „ember kultuszának” nevezi, s amelyről az „értelem autonómiájának és a szabad kételkedésnek a doktrínájaként” nyilatkozik.⁵¹ Látható tehát, hogy a durkheimi életműnek fontos részét képezte az emberi jogok tematikája, ugyanakkor azt, saját kora társadalmi rendszerének megfelelően, még elsősorban nemzetállami kereteken belül, az állampolgársághoz fűződő jogként vizsgálta.

Turner Weber esetében is leegyszerűsíti az emberi jogokhoz való viszonyulás kérdését. Valószínűsíthetően a *Gazdaság és társadalom* bevezetőjében írtak alapján vélemezhetette, hogy Weber elvetette volna az emberi jogok elméletét, amikor az emberi cselekvéseket orientáló értékek eredetének megértéséről írt: hogy „nehézségekkel állunk szemben, amikor például [...] olyan emberek [értékeinek és cselekvéseinek megértésére törekszünk], akik irtóznak a szélsőségesen racionális fanatizmustól (ilyen fanatizmust figyelhetünk meg az emberi jogok támogatása esetében).”⁵² Ugyanakkor korántsem állítható, hogy Webert ne foglalkoztatta volna az emberi jogok kérdése,⁵³ hiszen több szerző rámutat, hogy munkásságát jelentősen befolyásolta Georg Jellinek *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte. Ein Beitrag zur modernen Verfassungsgesichte*⁵⁴ (Az Emberi és polgári jogok nyilatkozata: hozzájárulás a modern alkotmányjog történetéhez) című munkája.⁵⁵ A *Gazdaság és társadalom* vallásszociológiai fejezeteiben Weber, Jellinek nyomán,⁵⁶ az emberi

sadalmi tapasztalat absztrahálásából származtatja.” KULCSÁR Kálmán: *A szociológiai gondolkodás története* (Budapest: Akadémiai 1971) 71.

⁴⁷ Emile DURKHEIM: „Sociology and Social Action” in Robert N. BELLAH (szerk.): *Emile Durkheim: On Morality and Society Selected Writings* (Chicago: University of Chicago Press 1973) 44.

⁴⁸ Joseph NEYER: „Individualism and Socialism in Durkheim” in WOLFF (szerk.) (45. l.) 35–36.

⁴⁹ DURKHEIM (47. l.) 45.

⁵⁰ DURKHEIM (47. l.) 46.

⁵¹ DURKHEIM (47. l.) 49.

⁵² Max WEBER: *Economy and Society* (Berkeley – Los Angeles: University of California Press 1978) 6.

⁵³ Weber az 1905-ös orosz forradalom vonatkozásában például kifejezetten elemezte az emberi jogoknak az orosz társadalmi és politikai rendszerhez való adaptálhatósága kérdését. Max WEBER: „On the Situation of Constitutional Democracy in Russia” in Max WEBER: *Political Writings* [szerk. Peter LASSMANN, ford. Ronald SPEIRS] (Cambridge: Cambridge University Press 1994) 45–46.

⁵⁴ Georg JELLINEK: *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte. Ein Beitrag zur modernen Verfassungsgesichte* (Leipzig: Duncker & Humblot 1895).

⁵⁵ Guenther ROTH: „Introduction” in Max WEBER: *Economy and Society* (Berkeley – Los Angeles: University of California Press 1978) LXXVII; Hans JOAS: „Max Weber and the Origin of Human Rights: A Study on Cultural Innovation” *IIS Discussion Paper* 2006/145, 1.

⁵⁶ Jellinek elmélete szerint az emberi jogok eszmeiségének gyökereit korántsem a francia forradalom vívmányaiban vagy a felvilágosodás filozófiájában kell keresnünk, hanem sokkal inkább az amerikai puritán telepek erkölcsrendszerében.

jogoknak a protestáns etikával való szoros kapcsolatáról ír, amikor rámutat, hogy a vélemény szabadság elméleti alapjai a kvéker teológiában, míg a tulajdonjog szentsége a puritán társadalomfelfogásban érhető tetten.⁵⁷

Turner az emberi jogok elutasításáról kifejtett gondolatokat tulajdonít Webernek, de ezt kifejezetten megcáfolják a szerző saját szavai: „öncsalás lenne azt hinni, hogy az Emberi Jogok [sic!] korának eredményei nélkül, még a legkonzervatívabbakat is ideszámítva, bárki boldogulhatna saját életében.”⁵⁸

A szociológia klasszikusai közül, Turner által is elismerten, Karl Marx foglalkozott behatóan az emberi jogok kritikájával *A zsidókérdésről* című munkájában.⁵⁹ Marx a negatív szabadságjogokat a polgári ideológia eszközeként tartotta, mely azzal, hogy a magántulajdon védelmét veleszületett emberi jogként ismerte el, elválasztotta egymástól a köz- és a magánszférát. Ez Marx szerint arra szolgált, hogy megteremtse a munkásosztály kizsákmányolásának ideológiai alapjait, ugyanis mind a család, mind a munkaviszonyok kérdése a magánszféra kikezdehetetlen, szabadságjogokkal védett életterébe került.⁶⁰

A szociológiai kánonba tartozó szerzők munkái közül T. H. Marshall *Citizenship and the Social Class* című, az emberi jogokat az állampolgárság fogalmi evolúciójának vonatkozásában tárgyaló esszéje⁶¹ kapcsán alakult ki konszenzus arról, hogy „a jogok gyakorlati működésével kapcsolatban alkotott jelentős munkásságával [...] utat nyitott a jogok rendkívül érdekes és mélyreható kutatásának (legyenek azok akár egyetemesek, akár másfélék)”.⁶² A társadalmi állampolgárság⁶³ (*social citizenship*) fogalmának bevezetésével Marshall az állampolgárok alapvető jogait nem csupán a szabadságjogok biztosításában látta, hanem a minimális szociális szükségletek garantálására is kiterjesztette.⁶⁴

Mint említettem, Turner 1993-as *Outline of a Theory of Human Rights* című írása meghatározta és megalapozta az emberi jogok szociológiai kutatásának mai irá-

⁵⁷ WEBER (52. l.) 1209.

⁵⁸ WEBER (52. l.) 1403.

⁵⁹ KARL MARX: „On the Jewish Question” in ROBERT C. TUCKER (szerk.): *The Marx-Engels Reader* (New York – London: W. W. Norton & Company 1978) 26–53.

⁶⁰ Érdemes megemlíteni, hogy mind Marx, mind Engels a magánélet szentségéhez fűződő jogban a nők és a gyermekek családon belüli elnyomásának egyik fő mozgatórugóját látta, melyre a kortárs feminista kritikai irodalom nagyban épít. PL. MARGARET BENSTON: „The Political Economy of Women’s Liberation” *Monthly Review* 1969/21, 13–27.

⁶¹ T. H. MARSHALL: „Citizenship and Social Class” in T. H. MARSHALL: *Citizenship and Social Class and Other Essays* (Cambridge: Cambridge University Press 1950) 1–86.

⁶² LYDIA MORRIS: „Sociology and Rights – an emergent field” in LYDIA MORRIS (szerk.): *Rights: Sociological Perspectives* (New York: Routledge 2006) 8–9; HYNES et al. (40. l.) 816. A magyar szakirodalomban kiemelendő pl. SZALAI JÚLIA munkája, mely a Marshall-féle társadalmi állampolgárság fogalmát használja fel elméleti kiindulópontként a hazai jóléti állam modelljének fejlődését és a szociális jogok érvényesülését vizsgálva. SZALAI JÚLIA: *Nincs két ország...?* (Budapest: Osiris 2007) 40–41.

⁶³ Fontos kiemelni, hogy a kortárs politikai filozófiában többek között Seyla Benhabib és Will Kymlicka is az állampolgárság fogalmából indul ki saját emberi jogi elmélete megalkotásakor. SEYLA BENHABIB: *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era* (Princeton: Princeton University Press 2002); WILL KYMLICKA: *Multicultural Citizenship* (Oxford: Oxford University Press 1996).

⁶⁴ MORRIS (62. l.) 1–17.

nyát.⁶⁵ Turner az emberi jogok ún. *foundationalist* szociológiai megközelítése mellett érvelt, mely elfogadja az emberi jogok univerzális eszméjét, és kutatásait ebből a kiindulási pontból folytatja. Ez egyben a klasszikusok pozitivistá hagyományával való szembefordulást is jelenti, mely hagyomány Turner szerint azért alkalmatlan egy emberi jogokkal foglalkozó szociológiai részdiszciplína megalapozására, mert „megpróbál elkerülni bármilyen normatív kérdésben való állásfoglalást azzal, hogy ezek [ti. normatív állásfoglalások] helyett pusztán az értékek kauzális elemzését vagy deskriptív leírását adja, melyek alkalmatlanok arra, hogy az emberi jogi diskurzus keretrendszerén belüli igazságossággal kapcsolatban felmerülő kérdéseket vizsgáljon”.⁶⁶

Elméletét ezért a pozitivistá hagyománnyal szemben inkább egy normatív, filozófiai kiindulópontból, az emberi sebezhetőségből (*human vulnerability*) és a társadalmi bizonytalanságból (*social precariousness*) vezeti le.⁶⁷ Turner szerint az emberi jogok szociológiai kutatásának azért kell felváltania a Marshall-féle hagyományokon alapuló, az állampolgárság tartalmával foglalkozó szociológiát (*sociology of citizenship*), mert a „nemzetállam nem szükségszerűen a legalkalmasabb politikai keretrendszer az állampolgársághoz fűződő jogok érvényesüléséhez”, ugyanis „amíg az állampolgárság doktrínája [...] a nyugati, jóléti államok határain belül tartott igényt univerzális érvényesülésre, addig az emberi jogok koncepciója a világrendszer számára jelenthet releváns és progresszív paradigmát”.⁶⁸

Az emberi jogokra mint társadalmilag konstruált jelenségre tekint, és elsősorban a jogok társadalmi gyakorlatban meghonosodott jelentésének és használatának szociológiai kutatását irányozza elő, ugyanakkor nem állít fel a gyakorlati szociológia számára is megvalósítható kutatási programot. Turner saját maga is azt írja, hogy „érvelése az emberi jogok problematikájával kapcsolatban magas absztrakciós szinten fogalmazódott meg”, amivel azt a célt tűzte ki maga elé, hogy „az emberi attribútumok olyan minimalista értelmezését adja, mely alkalmas arra, hogy a [társadalomtudományok] hagyományos kulturális relativista megközelítését megkerülhesse”.⁶⁹ Láthatjuk tehát, hogy a jogászai normatív módszertannal szemben nagyfokú szkepticizmus jellemzi, azonban a jogászai állásponthez hasonló, az emberi jogok univerzalizmusát elfogadó normatív elméletet és módszertant kíván kidolgozni.⁷⁰ Turner szerint az emberi jogi intézményrendszer a társadalmi konfliktusok rendezésében jelentős feladatot lát el, azonban a nemzetállami védelemre építő intézményrendszer jelentős fenyegetést is jelenthet, hiszen azok a szervezetek hivatottak az emberi jogok védelmére, amelyek a legtöbbször sértik meg azokat.⁷¹ Ezért úgy látja, hogy „mivel a nemzetállamon belül az állampolgári jogokat erodáló politikai folyamatok figyelhetők meg folyamatosan, ezért az államon kívül helyet foglaló bíróságok sze-

⁶⁵ TURNER (41. l.) 492.

⁶⁶ TURNER (41. l.) 492.

⁶⁷ Bővebb fejtegetéseit a sebezhetőségről lásd Bryan S. TURNER: *Vulnerability and Human Rights* (University Park: Penn State University Press 2006) 4.

⁶⁸ TURNER (41. l.) 497–498.

⁶⁹ TURNER (41. l.) 508.

⁷⁰ SHORT (38. l.) 93.

⁷¹ Ezek mellett Hannah Arendthez hasonlóan a kollektív szimpátiát is kiemeli, lásd TURNER (67. l.) 3.

repének fontossága egyre jobban megerősödik az egyéneknek és a csoportoknak a növekvő állami hatalommal szembeni védelmében”.⁷²

Turner ezért is állítja írásainak középpontjába az emberi sebezhetőség (*bodily vulnerability, human frailty*) fogalmát, mely véleménye szerint szükségessé tette az emberi jogok létrehozását, és alkalmasabb egy globálisan érvényesülő, valóban egyetemes emberi jogi jogrend normatív megalapozására, ugyanis a sebezhetőség és a törekenység áttörheti a kulturális különbözőségekből adódó érvényesítési gátakat.⁷³

Turner igencsak rendhagyó megközelítése már korán kritikák kereszttüzébe került.⁷⁴ A legmeghatározóbb bírálat Waterstől érkezett, Turner hipotézisét konstruktivista szemszögből kritizálva.⁷⁵ Waters szerint Turnernek az emberi sebezhetőségből eredeztetett elmélete fenntartások nélkül elfogadja az emberi jogok univerzális koncepcióját, ami Waters szerint a társadalomtudományok metodológiáját alkalmazva nem igazolható. A szerző szerint az emberi jogi intézményrendszer kizárólag kulturális-történelmi kontextusban vizsgálható, az univerzalizmus eszméje pedig nem más, mint társadalmi konstrukció, s mint ilyen, jelentheti a szociológiai kutatások tárgyát.⁷⁶ Elfogadja ugyan, hogy némelyik jog egyetemes lehet, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy legtöbbjük politikai feltételekhez kötött, érvényesülésük erősen limitált, és ezeket a szempontokat véleménye szerint Turner elhanyagolja.⁷⁷ Waters felhívja a figyelmet az emberi jogok meghatározatlanságára (*indeterminacy*), s arra, hogy e tulajdonságuk miatt könnyen hegemónikus törekvések eszközeivé válhatnak; ezért is tartja fontosnak az emberi jogok kontextuális vizsgálatát.⁷⁸ Úgy gondolja, hogy az emberi jogok szociológiai elemzése csupán akkor lehet hiteles, amennyiben elfogadja, hogy az emberi jogok „intézményesülése a politikai érdekek közötti hatalmi egyensúlyozás eredményének függvénye”.

Waters, szemben Turnerrel, az emberi jogok szociológiai kutatásának a gyakorlatban sokkal inkább operacionalizálható elméletét igyekszik adni, amit az is mutat, hogy tanulmányában konkrét kutatási kérdéseket és hipotéziseket is megfogalmaz.⁷⁹ Turnernek a globalizációval szemben felállított, már e tanulmány bevezetőjében is megemlített hurroptimizmusával ellentétben a realitások iránt sokkal érzékenyebb, a nemzetállamok és a transznacionális kapcsolatok szerepét helyesen értékelő elméletet vázol fel, mely a mai globális viszonyok között is alkalmazható. Waters írása

⁷² TURNER (41. lj.) 508–509.

⁷³ TURNER (67. lj.) 3; Anthony ELLIOTT – Bryan TURNER: „Introduction: Towards the ontology of frailty and rights” *Journal of Human Rights* 2003/2, 129–136.

⁷⁴ Bryan S. TURNER – Robyn ROWLAND – R. W. CONNELL – Malcolm WATERS – J. M. BARBALET: „Symposium: Human Rights and the Sociological Project” *The Australian and New Zealand Journal of Sociology* 1995/2, 1–44; Neil STAMMER: „A Critique of Social Approaches to Human Rights” *Human Rights Quarterly* 1995/3, 488–508; Caroline NEW: „Sociology and the Case for Realism” *The Sociological Review* 1995/4, 808–827; Sharyn Roach ANLEU: „Sociologists Confront Human Rights: The Problem of Universalism” *Journal of Sociology* 1999/2, 198–212.

⁷⁵ Malcolm WATERS: „Human Rights and the Universalisation of Interests: Towards a Social Constructionist Approach” *Sociology* 1996/3, 593–600.

⁷⁶ WATERS (75. lj.) 593.

⁷⁷ WATERS (75. lj.) 594.

⁷⁸ Malcolm WATERS: *Globalization* (London – New York: Routledge 2001) 134.

⁷⁹ WATERS (75. lj.) 597–598.

azért is lehet maradandóbb, mert Turnertől eltérően nem kíván elrugaszkodni saját diszciplínája episztemológiai kereteitől, mivel, mint írja, „a szociológia valódi társadalomtudomány, és mint ilyen, rendesen pozitivista, akkor kötelessége a[z általa vizsgált] jelenségek megfigyelését követően az abból levont tényeket közölni, figyelmen kívül hagyva az esetleges morális következményeket”.⁸⁰

Az emberi jogok szociológiai szempontú, valódi empirikus kutatáson alapuló elemzését elsőként Anthony Woodiwiss adta.⁸¹ Az emberi jogok eljogiasodásának problematikáját vizsgálja, s ennek keretezésében a Foucault-tól átvett diszkurzív elemzés módszertanára támaszkodik. Rámutat, hogy az emberi jogok jogi érvényesítése csupán a legextrémebb esetekben fordul elő, így hibás az emberi jogok pusztán jogi tényként való vizsgálata. Woodiwiss amellett érvel, hogy az emberi jogok univerzális eszméjével akaratlanul is együtt járhat a kulturális, szociális alapokon nyugvó hátrányos megkülönböztetés, és az univerzalitás számonkérése akár erőszak megalapozója is lehet.⁸² Cáfolja a Locke és a klasszikus angolszász politikafilozófia által megfogalmazott társadalmiszerveződés-elméleteket: állítása szerint az emberek nem rendelkeznek *a priori*, az állam létrehozását megelőző szabadsággal és jogokkal.⁸³ Foucault alapján úgy látja, hogy mind a jogok, mind a szabadság eszménye a hatalom által alkotott konstrukciók, melyek a kapitalizmus által teremtett új társadalmi viszonyokat voltak hivatottak megalapozni.⁸⁴ Elmélete szerint az emberi jogok története folyamán mindig valamely kisebbségi narratíva szerzett magának többségi létjogosultságot, az emberi jogok első generációja kialakulásakor az új tulajdoni viszonyok és a vagyonnal rendelkezők védelme érdekében, a második generáció esetében pedig a munkásmozgalmak hatására. Meglátása szerint az emberi jogok ugyan a fennálló társadalmi rend igazolását szolgálják, ugyanakkor könnyen felhasználhatók utóbbi megkérdőjelezésére is.⁸⁵ Woodiwiss jelentőségét a későbbi szerzők abban látják, hogy az emberi jogok kutatása során az egyéni és a társadalmi szintek közötti kapcsolatok vizsgálatát helyezte előtérbe, szakítva azzal a korábbi állásponttal, mely az individuumot ontológiai szempontból a társadalom elé helyezte, s ezzel egyszerre mutatott rá a két szint egymást kölcsönösen megerősítő kapcsolatára, valamint visszatért a C. Wright Mills által leírt szociológiai imaginációhoz, mely egyszerre szemléli a történeti, a strukturális és a biografikus szempontokat.⁸⁶

⁸⁰ WATERS (75. lj.) 598. Turner a tanulmánya normatív, a szociológia metaelméleti keretein túlmutató érvelésével szemben megfogalmazott kritikákra azzal reagált, hogy „a foundationalist ontológia és a társadalmi konstruktivist episztemológia közötti rigid különbségtétel mind mesterséges, mind szükségtelen”, és elmélete ennek a rugalmatlan szemléletnek a meghaladását irányozza elő. Bryan TURNER: „A Neo-Hobbesian Theory of Humman Rights: A Reply to Malcolm Waters” *Sociology* 1997/31, 566.

⁸¹ Anthony WOODIWISS: *Globalisation, Human Rights and Labour Law in Pacific Asia* (Cambridge: Cambridge University Press 1998).

⁸² WOODIWISS (81. lj.) 1–54.

⁸³ Anthony WOODIWISS: „The law cannot be enough” in Saladin MECKLED-GARCÍA – Başak ALI (szerk.): *The Legalization of Human Rights: Multidisciplinary Perspectives on Human Rights and Human Rights Law* (London – New York: Routledge 2005) 41.

⁸⁴ WOODIWISS (83. lj.) 41.

⁸⁵ WOODIWISS (83. lj.) 42.

⁸⁶ HYNES et al. (40. lj.) 822.

Az emberi jogok szociológiájával kapcsolatos publikációk immár a tudományág jelentős részét képezik.⁸⁷ Főként a brit és az amerikai szociológiában tapasztalható az emberi jogok iránti kitüntetett érdeklődés, azonban a két iskola felfogása jelentősen eltér egymástól. Míg a brit szakirodalom ragaszkodik az objektivitásra való törekvéshez és az analitikus elemzéseket preferálja, addig az amerikai iskola, hasonlóan az antropológia némely amerikai képviselőjéhez, az emberi jogokat támogató kvázi aktivista nézőpontot preferálja.⁸⁸ Azonban mindkét irányzatban közös, hogy kiindulópontjukat a globális alkotmányosság, valamint a nemzetközi emberi jogi intézményrendszer vizsgálata helyett az alulról felfelé építkező megközelítés (*bottom-up approach*), a helyi kezdeményezéseken alapuló társadalmi mozgalmak és hálózatok kutatása jelenti.⁸⁹

Az elmúlt években az aktivizmus körül kialakult vita kapcsán egyre több szerző fordult szembe a klasszikus szociológiát az emberi jogok érvényesülése elemzésére alkalmazhatatlannak tartó kezdeti elméletekkel és helyezte új megvilágításba mind a klasszikusok emberi jogokhoz való hozzáállását, mind a szociológia emberi jogokkal kapcsolatos kutatásának kérdését.⁹⁰

Mathieu Deflem és Stephen Chicoine az emberi jogok jogszociológiájának első évtizedét értékelő cikkükben erős kritika alá veszik a klasszikus szociológiát pellengérré állító nézeteket.⁹¹ Deflemék rámutatnak, hogy a szociológia tudományát megalapozó klasszikus írásokban az emberi jogok érvényesülésének kutatása során számos jól hasznosítható elem megtalálható. A klasszikusok közül Sumnert és Durkheimet emelik ki; az előbbi a *Népszokások* című művében⁹² már érinti a jogok kérdéskörét, az utóbbi pedig jelentős figyelmet fordít az állam szerepére a jogok keletkezésének körében.⁹³ Deflem és Chicoine szerint az emberi jogok szociológiáját kutató szer-

⁸⁷ Mikael Rask MADSEN – Gert VERSCHRAEGEN (szerk.): *Making Human Rights Intelligible: Towards a Sociology of Human Rights* (Oxford: Hart 2013); Patricia HYNES et al.: „Special Issue: Sociology of Human Rights” *Sociology* 2012/5; David L. BRUNSMAN – Keri E. IYALL SMITH – Brian K. GRAN (szerk.): *Handbook of Sociology and Human Rights* (New York: Routledge 2013).

⁸⁸ HYNES et al. (40. l.) 825.

⁸⁹ Kate NASH: „Towards a Political Sociology of Human Rights” in Edwin AMENTA – Kate NASH – Alan SCOTT (szerk.): *The Wiley-Blackwell Companion to Political Sociology* (Chichester: John Wiley & Sons 2012) 444–453; Kate NASH: „Human Rights, Movements and Law: On Not Researching Legitimacy” *Sociology* 2012/5, 798. Nash kiemeli, hogy az emberi jogok érvényesítését elősegítő minden helyi hálózatról és mozgalmról többet tudunk, mint a nemzetközi emberi jogi mozgalmról, mely jórészt megfoghatatlan, absztrakt jelenség. A szerző azt javasolja, hogy az emberi jogok nemzetállami érvényesítésére kell nagyobb hangsúlyt helyezni, illetve az ott megvalósuló helyi szerveződésekre.

⁹⁰ Rob STONES: „Rights, social theory and political philosophy A framework for case study research” in Lydia MORRIS (szerk.): *Rights: Sociological Perspectives* (London: Routledge 2006).

⁹¹ Mathieu DEFLEM – Stephen CHICOINE: „The Sociological Discourse on Human Rights: Lessons from the Sociology of Law” *Development and Society* 2011/1, 101–115.

⁹² William Graham SUMNER: *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége* [ford. FÉLIX PÁL] (Budapest: Gondolat 1978).

⁹³ Sumner szerint „[a] »jogok« a kölcsönös adás és viszonzás szabályai az életben folyó versengésben, amelyeket rákényszerítenek a mi-csoporton belüli bajtársakra, hogy a csoporton belül biztossá váljanak a békét, mivel ez lényeges a csoport erejének fenntartásához. A jogok ezért sohasem lehetnek »természetesek« vagy »Isten által adományozottak« vagy bármilyen értelemben abszolútak. Valamely adott időpontban a csoport erkölcsi felfogása [...]. Az erkölcsök tehát sohasem lehetnek

zők többsége azért fordul szembe ezekkel az elméleti alapokkal, mert programadóknak szánt nézeteik keretrendszerét túlzottan lehatárolnák a szociológia nyújtotta elméleti alapok. Véleményük szerint e szerzők azért is sürgetik az ún. *public sociology* megalapítását, mert olyan normatív elemek beemelését szeretnék elérni, amelyek integrálására a szociológia módszertana képtelen lenne. Deflemék meglátása szerint ugyanakkor létezhet az emberi jogoknak egy pusztán szociológiai vizsgálata is, amelyet ők holisztikus szemléletmódú kutatásnak neveznek, szembeállítva azt a *public sociology* követőinek liberális megközelítésével (*liberal discussion*). Véleményük szerint a klasszikus jogszociológia is képes magyarázatokkal szolgálni az emberi jogok szociális és intézményes tulajdonságaira, hiszen a globalizáció kérdésköre ilyen módon is kritikus vizsgálat alá vethető, nincs szükség a normatív, aktivista hozzáállásra. A modern jogszociológia körében Habermasnak a jóléti államok szociális jogi kérdéseit tárgyaló munkásságát emelik ki. Deflemék álláspontja szerint az emberi jogok szociológiája képviselőinek el kell fogadniuk, hogy a szociológia nem képes olyan filozófiai tárgyú kérdések vizsgálatára, mint Turner testi törekénységre koncentráló elmélete, ugyanakkor az abszolutista álláspont félretétele mellett is lehetséges az emberi jogokkal kapcsolatos kérdések fontos elemeinek kutatása.

Az aktivizmust elvető, a tudományos módszertanra koncentráló brit szociológianak az emberi jogok kutatásával kapcsolatos fejleményei a 2010-es években két fő tendenciára bonthatók. A munkák egy része az emberi jogok megsértésével kapcsolatos erőszakra és visszaélésekre helyezi a hangsúlyt annak érdekében, hogy az emberi jogok sérelmével kapcsolatos társadalmi folyamatok megértésén keresztül azonosíthatóvá váljanak az emberi jogokat inkorporáló joganyagok alkalmazásában előforduló esetleges ellentmondások.⁹⁴ A tanulmányok egy másik irányvonala a „jogok társadalmi életének” (*social life of rights*) leírására fordítja figyelmét, egyrészt az emberi jogok különböző társadalmi kontextusokba való beépülését, másrészt pedig az emberi jogok érvényesítésének társadalmi korlátait és az ezekkel kapcsolatos ellentmondásokat véve górcső alá.⁹⁵

Az emberi jogok szociológiájának irányzatait a naturalista tudományelmélet szempontjából értékelve megállapítható, hogy míg az „aktivista” szemléletmód sokkal inkább újabb morális standardokon alapuló elméleteket állít elő, addig az empiriára, valamint a diszciplináris vonásokra nagyobb hangsúlyt fektető kutatások jobbra a korábbi elméletek különböző társadalmi-történelmi kontextusba helyezéséhez járulnak hozzá. Így utóbbiak könnyebben adaptálhatók az emberi jogok érvényesülésének vizsgálatához és az erről való elméletalkotáshoz.

ösztönösek. Történelmieks, intézményesek és empirikusak.” SUMNER (92. l.) 59. Ebből az idézetből is kiolvasható, hogy a szociológia klasszikus szerzőit is foglalkoztatták az emberi jogok érvényesülésének a kérdései, sőt ahogyan ebből a szövegrészletből is kitűnik, még a jogok kontextuális-empirikus vizsgálatát előrevetítő gondolatokat is megfogalmaztak.

⁹⁴ HYNES et al. (40. l.) 820.

⁹⁵ HYNES et al. (40. l.) 821.

3.3. AZ EMBERI JOGOK KUTATÁSA ÉS A SOCIO-LEGAL STUDIES

Főként az emberi jogok iránti társadalomtudományi érdeklődésnek köszönhető az is, hogy az elmúlt évtizedek emberi jogokkal foglalkozó szakirodalmában egyetértés tapasztalható abban, hogy szükséges a multi-, illetve interdiszciplináris megközelítésen alapuló tudományos kutatás, azonban e módszertani elemek tisztázása mindmáig várat magára.⁹⁶ Az angolszász jogelméletben az 1980-as évek közepétől egyre inkább elfogadottá váló *socio-legal studies* a jogelméleti diszciplína számos paradigmájának újragondolását sürgeti.⁹⁷ Az irányzat képviselői amellet érvelnek, hogy a hagyományosan kizárólag a pozitív jog működését leíró elméletek a mai társadalmi kontextusban kevésbé képesek megfelelő magyarázattal szolgálni a jog érvényesülésének modern változásaira, ugyanis elméleti keretük túlságosan szűk annak megragadására és a globalizáció hatásainak kifejtésére.⁹⁸

A jog- és társadalomtudományt kombináló *socio-legal studies* irányzat itt bemutatandó követői elvetik a jogot autonóm rendszerként felfogó elméleteket: álláspontjuk szerint a jog a társadalom egy fontos alrendszere, mely összetett, fragmentált és dinamikus jelenség.⁹⁹ Ezt az elképzelést sokszor állítják szembe a hagyományos jogász szemléletmóddal, mely a jogot önálló rendszerként értékeli, a jogtudomány feladatát a társadalmi mérnökösködésben, így a rendszer tökéletesítésében, esetleges hiányosságai kiküszöbölésében látja, hogy a gyakorlat számára minél jobban alkalmazható eszközt biztosítson.¹⁰⁰

A fenti irányzatba tartozó szerzők a jogtudomány hagyományos módszertanát elégtelennek gondolják a kortárs jog holisztikus leírására. Meglátásuk szerint a jogi dogmatika a teológiához hasonló, elsősorban hermeneutikára épülő módszertanán keresztül képtelen a jog valódi működését megragadni.¹⁰¹ Következésképpen a kontextuális jogtudomány a jognak a társadalomtudományok módszertanát alkalmazó, interdiszciplináris vizsgálata mellett foglal állást, mely képes számot vetni olyan

⁹⁶Johann KARLSSON SCHAFFER: *A pluralist approach to the practice of human rights*, 2015. június 4., bit.ly/2YZqC6B.

⁹⁷William TWINING: *General Jurisprudence: Understanding Law from a Global Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press 2009); Brian Z. TAMANAHA: *A Realistic Theory of Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2017); Brian Z. TAMANAHA: *A General Jurisprudence of Law and Society* (Oxford: Oxford University Press 2001).

⁹⁸Boaventura DE SOUSA SANTOS: *Toward a New Common Sense: Law, Science, and Politics in the Paradigmatic Transition* (New York: Routledge 1995); Roger COTTERRELL: *Law's Community: Legal Theory in Sociological Perspective* (Oxford – New York: Clarendon – Oxford University Press 1995); Roger COTTERRELL: *Sociological Jurisprudence: Juristic Thought and Social Inquiry* (Abingdon – New York: Oxon–Routledge 2017); Austin SARAT et al. (szerk.): *Crossing Boundaries: Traditions and Transformations in Law and Society Research* (Evanston: Northwestern University Press 1998).

⁹⁹Sionaidh DOUGLAS-SCOTT: *Law after Modernity* (Oxford–Portland: Hart 2013) 383–387.

¹⁰⁰Allan C. HUTCHINSON: *Toward an Informal Account of Legal Interpretation* (Cambridge: Cambridge University Press 2016); BÓDIG Mátyás: „A jogtudomány módszertani karaktere és a dogmatikai tudomány eszméje” in Zódi Zsolt – Bódig Mátyás (szerk.): *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudománymódszertani és tudományelméleti írások* (Budapest: MTA TK Jogtudományi Intézet – Opten 2016), 86–109, bit.ly/2P4PYkb.

¹⁰¹FLECK Zoltán: „Jogelmélet kontextusban” in ZSIDAI Ágnes – NAGYPÁL Szabolcs (szerk.): *Sapere aude. Űnnepi kötet Szilágyi Péter hetvenedik születésnapja tiszteletére* (Budapest: ELTE Eötvös 2017) 17–18.

kérdésekkel, mint a jogászi ideológia, a jog hatalomhoz való viszonya, a jogászság társadalomban elfoglalt szerepe, az eljogiasodás jelensége, valamint a globalizáció okozta jogérvényesítési kihívások.¹⁰² Fontos hangsúlyoznunk ugyanakkor, hogy a kontextuális jogtudomány – bár kutatási eredményeit és célkitűzéseit tekintve szükségképpen kritikusan szemléli vizsgálata tárgyát – elsődleges célja a jogi jelenségek minél szélesebb körű leírása és összefoglalása. Ezzel természetesen szemben áll a hagyományos jogi diszciplína normatív kötelezettségekre, morális előírásokra és kívánalmakra épülő szemléletével, továbbá a kritikai jogtudomány (*critical legal studies*) ideológiai elkötelezettségekkel átitatott felfogásától is különbözik, bár utóbbi erősen hatott az irányzat képviselőire. A *socio-legal studies* tehát olyan elméletek megalkotására törekszik, melyek képesek reflektálni a jog érvényesülésének legújabb fejleményeire – mint a globalizálódás vagy a kulturális relativizmus kérdésköre –, ezzel pedig sokkal inkább a klasszikus elméletek újrapozicionálását, semmint azok teljes megcáfolását propagálja.¹⁰³

A jogot és a társadalmat együttesen vizsgáló kutatások hangsúlyos témája a kortárs jogot meghatározó globalizációs jelenségek tanulmányozása, ami a jelen tanulmány szempontjából kiemelt figyelmet érdemel. Ebben is erősen eltér a kutatások hangsúlyát főként a nemzetállami jogra helyező hagyományos jogelmélettől, de a tradicionális nemzetközi jogi szemlélettől is. A globális jogot elemző tanulmányok felhagynak a nemzetközi jog jogi voltát megkérdőjelező vizsgálódásokkal, ehelyett a globális pluralizmus jelenségére fókuszálnak, mely segíthet megválaszolni annak kérdését is, hogy léteznek-e olyan, minden társadalmi kontextushoz adaptálható, univerzális morális kódok, amelyek a klasszikus emberi jogi elméletek igazolására szolgálhatnak.¹⁰⁴

Ez az elemzési gyakorlat nem utolsósorban annak köszönhető, hogy a gyarmatbirodalmak felbomlását követően létrejövő posztkoloniális társadalmi mozgalmak hatására sor került a nyugati jog dominanciájának problematizálására; megkérdőjeleződik a nyugati jog kizárólagossága, illetve univerzalitása.¹⁰⁵ Az ezekkel a problémakörökkel tudományos igénnyel foglalkozó szerzők feltűnése az emberi jogi szakirodalomban nagyjából egybeesett a kétpólusú világ felbomlásával.¹⁰⁶ A volt gyarmati országokból érkező jog- és társadalomtudósok egyre növekvő száma és tudományos munkássága a világ vezető egyetemlein szintén hozzájárul a *socio-legal* szemlélet elterjedéséhez.¹⁰⁷ E szerzők munkássága nagy hangsúlyt helyez a glo-

¹⁰² Susan M. STERETT: „What is Law and Society? Definitional Disputes” in Austin SARAT – Patricia EWICK (szerk.): *The Handbook of Law and Society* (Oxford: Wiley Blackwell 2015) 3–18.

¹⁰³ Thomas F. BURKE – Jeb BARNES: „Is there an empirical literature on rights?” *Studies in Law, Politics and Society* 2009/48, 70–71.

¹⁰⁴ DOUGLAS-SCOTT (99. lj.) 325–328.

¹⁰⁵ William TWINING: „Introduction” in William TWINING (szerk.): *Human Rights: Southern Voices: Francis Deng, Abdullahi An-Na’im, Yash Ghai and Upendra Baxi* (Cambridge: Cambridge University Press 2009) 2.

¹⁰⁶ William TWINING: „Human rights as moral, political and legal rights” in William TWINING (szerk.): *General Jurisprudence of Law and Society. Understanding Law from a Global Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press 2009) 176–177.

¹⁰⁷ TWINING (105. lj.) 2.

bális periféria tapasztalatainak ismertetésére,¹⁰⁸ főként a gyarmatosítók által bevezetett és a helyi jogrend együttes megjelenésére összpontosítva, továbbá elvetve a fejlett-primitív dichotómia fenntartását, sürgetve a saját hagyományaikon alapuló jogrendjüknek és -felfogásuknak a nyugatival való egyenértékűsége elismerését.¹⁰⁹ Az emberi jogokat a nyugati felvilágosodásból eredeztető elmélettel szemben sokan közülük a kultúrák közötti párbeszédre alapuló, helyi hagyományokat elismerő emberi jogi szemlélet mellett állnak ki.¹¹⁰

A különböző diszciplínák irányából az emberi jogok iránt tanúsított érdeklődés nyilvánvalóan arra az 1990-es évek legelején megjelenő politikai optimizmusra adott válaszként is értékelhető, amely a Szovjetunió összeomlását követően a nyugati, liberális értékrend győzelmét és az emberi jogok korszakát hirdette.¹¹¹ A politikai retorikában és a társadalomtudományok némely művelője körében meghonosodott nézet ellenére a valóság mást mutatott: a posztkoloniális társadalmak nemzeti függetlenségük elnyerése ellenére még mindig olyan jelentős nehézségekkel néztek szembe, mint a törzsi szembenállások (például a ruandai népirtás), a vallási fundamentalizmus terjedése (például az afganisztáni tálibok hatalmának megszerzése), vagy az olyan diktatórikus államberendezkedések kiépülése, mint az iraki vagy az iráni. Az ázsiai államok mindeközben az „ázsiai értékrendre” hivatkozva a fejlődés nevében korlátozták az emberi jogok érvényesítését.¹¹² A közép-európai posztszocialista országokban lezajló rendszerváltások minden igyekezet ellenére jelentős strukturális válsággal küszködtek, ami növelte a társadalom bizalmatlanságát az újonnan létrejött demokratikus berendezkedéssel, így az új alapokon nyugvó jogrendszerrel szemben is. Mindeközben az Egyesült Államok az emberi jogok és a demokrácia exportjának jegyében a humanitárius intervenció eszközével élt Koszovóban és Irakban, súlyosan megsértve ezeknek az országoknak a szuverenitását és nagy károkat okozva az ottani civil lakosságnak.¹¹³

Fontos ugyanakkor hangsúlyoznunk, hogy az elmúlt évtizedekben lezajlott, az előző bekezdésben vázolt emberi jogi jogsértések nem jelentik azt, hogy ezek a folyamatok mentesek lennének a globális politikai és gazdasági rendszer szerkezetétől. A posztkoloniális társadalmak számára a volt gyarmattartók kivonulása ugyanis nem jelentett teljes mértékű kivonulást az újonnan függetlenné vált országokból. A legtöbb esetben még ma is jelentős gazdasági és politikai befolyást gyakorolnak a glo-

¹⁰⁸ TWINING (105. l.) 2.

¹⁰⁹ Az előbbi jelenséggel a jogi pluralizmus elmélete foglalkozik, az utóbbival pedig a jogi antropológia kulturális relativizmusra építő elméleti-gyakorlati munkái. Sally Engle MERRY: „Legal Pluralism” *Law & Society Review* 1988/5, 869–896; Paul Schiff BERMAN: „From Legal Pluralism to Global Legal Pluralism” in Richard NOBLES – David SCHIFF (szerk.): *Law, Society and Community: Socio-Legal Essays in Honour of Roger Cotterrell* (Farnham–Surrey: Ashgate 2014) 259–260.

¹¹⁰ Balakrishnan RAJAGOPAL: *International Law from Below: Development, Social Movements, and Third World Resistance* (Cambridge: Cambridge University Press 2005); Luis ESLAVA: „The local self of the international” in Luis ESLAVA: *Local Space, Global Life: The Everyday Operation of International Law and Development* (Cambridge: Cambridge University Press 2015) 237–292.

¹¹¹ Louis HENKIN: *The Age of Rights* (New York: Columbia University Press 1990).

¹¹² WOODIWISS (81. l.).

¹¹³ David KENNEDY: *The Dark Sides of Virtue: Reassessing International Humanitarianism* (Princeton: Princeton University Press 2004) 269–272.

bális délre a nyugati országok a nyersanyagok termeltetése, a politikai berendezkedés vagy akár a nemzetközi fegyverkereskedelem útján.¹¹⁴

Ezekre az ellentmondásokra választ keresve törekedett és törekszik a *socio-legal* tudománya az emberi jogokra reflektáló olyan interdiszciplináris megközelítés kidolgozására, amely a nyugati hegemon diskurzus helyébe lépve a kultúráközi párbeszédre alapul.¹¹⁵ Abdullahi An-Na'im egy 1995-ös írásában¹¹⁶ az emberi jogok más kultúrákba való könnyebb adaptálása elősegítése érdekében elsőként tett kísérletet arra, hogy bemutassa, hogyan egyeztethetők össze az emberi jogok olyan nem nyugati jogrendekkel, mint a példájában leírt *sharia*. An-Na'im egy későbbi munkájában az interdiszciplináris kutatások módszertani tudatosságának fejlődését sürgette, amit többen is visszhangoznak.¹¹⁷ Amint azt írásában kifejtette, az emberi jogi diskurzus elemzése során a jogok univerzalizmusa egyfajta episztemológiai és metodológiai előfeltételezésként jelenik meg, azonban annak érdekében, hogy a diskurzus valóban inkluzív, befogadhatóvá és befogadóvá tudjon válni globális szinten (*global inclusivity*), szükséges annak kontextusba helyezése. Amellett érvel, hogy az emberi jogok interdiszciplináris kutatása és annak fejlesztése azért szükséges, hogy választ tudjon adni vagy legalábbis felhívja a figyelmet olyan jelenségekre, mint az emberi jogok univerzalitásának és az államok szuverenitásának paradoxona vagy az eltérő kulturális, vallási tradíciókból eredő alkalmazási anomáliák.¹¹⁸ E többszemponú megközelítés kialakítását elengedhetetlennek tartja annak érdekében, hogy az emberi jogok elsődleges forrásaként szolgáló nemzetközi szerződések és a nemzeti jogszabályok tartalma és a valóság közötti kontraszt megmagyarázhatóvá váljék.¹¹⁹ An-Na'im és a hozzá hasonló irányultságú más szerzők tehát amellett, hogy fontosnak tartják az emberi jogok kulturális relativizmusból kiinduló tanulmányo-

¹¹⁴ Thomas POGGE: „Severe Poverty as a Human Rights Violation” in Thomas POGGE (szerk.): *Freedom from Poverty as a Human Right Who Owes What to the Very Poor?* (Oxford: Oxford University Press 2007) 30; Thomas POGGE: „The First UN Millennium Development Goal: A Cause for Celebration?” in Andreas FOLLESDAL – Thomas POGGE (szerk.): *Real World Justice. Studies in Global Justice* (Dordrecht: Springer 2005) 317–339. Pogge úgy látja, hogy a globális dél országaiiban jelentkező súlyos problémák okai a globális észak által dominált igazságtalan nemzetközi gazdasági és intézményi rendben keresendők.

¹¹⁵ Eve DARIAN-SMITH: „Securing Peoples” in Eve DARIAN-SMITH: *Laws and societies in global contexts: contemporary approaches* (Cambridge: Cambridge University Press 2013) 213–314; Boaventura DE SOUSA SANTOS: „Toward a Multicultural Conception of Human Rights” *Zeitschrift für Rechtssoziologie* 1977/1, 1–15; Abdullahi A. AN-NA'IM: „The interdisciplinarity of human rights” in CONOR GEARTY – COSTAS DOUZINAS (szerk.): *The Cambridge Companion to Human Rights Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2012) 97–113; David P. FORSYTHE: „Human Rights Studies: On the Dangers of Legalistic Assumptions” in FONS COOMANS – F. GRUNFELD – MENNO T. KAMMINGA (szerk.): *Methods of human rights research* (Antwerp – Portland – Or: Intersentia 2009) 59–77; LANGFORD (33. lj.) 161–191; Michael FREEMAN: *Human rights: an interdisciplinary approach* (Cambridge: Polity 2011); TWINING (97. lj.).

¹¹⁶ Abdullahi A. AN-NA'IM (szerk.): *Human Rights in Cross-Cultural Perspectives: A Quest for Consensus* (Philadelphia: University of Pennsylvania 1995).

¹¹⁷ Pl. LANGFORD (33. lj.). A szakirodalom áttekintését lásd pl. Yves LABERGE: „The Basics of Human Rights from Interdisciplinary Approaches: Four Reference Books” *European Journal of Current Legal Issues* 2013/1, bit.ly/2Kzv6i.

¹¹⁸ AN-NA'IM (115. lj.) 105.

¹¹⁹ AN-NA'IM (115. lj.) 108.

zását, nem vetik el azok egyetemességét – csupán a kulturális különbségekre és a gyakorlatra jobban reflektáló megközelítés kidolgozását sürgetik.¹²⁰

Az emberi jogok kutatásának helyi gyakorlatokra való irányultsága egybevág azzal a társadalomtudományokban kialakult szemlélettel, amelyet Johan Karlsson Schaffer *practice turn*ként, azaz a gyakorlat felé fordulásként jellemez, s amely az emberi jogokat is globális gyakorlatként szemléli.¹²¹ A „praxiografikus” társadalomtudományi megközelítés hívei szerint e kutatások a rövid távú társadalmi változások jobb megértését eredményezik, egyben segíthetnek felülkerekedni a társadalomtudományokban fellelhető ontológiai feszültségen, mely az objektív struktúra és a szubjektív közvetítő (ágencia, *agency*) kutatása fontosságának kérdése körül alakult ki.¹²²

4. ZÁRÓ GONDOLATOK

Az univerzális emberi jogok az 1990-es években, a kommunista ideológia szerepvesztését követően a „végső utópiává” léptek elő.¹²³ Ez azt jelentette, hogy az addig a nyugati világban a gyakorlatban is viszonylag zökkenőmentesen működő emberi jogi diskurzus „kiszabadult a palackból”, és globális szinten hivatkozási alappá vált mind a jogászai, mind pedig a szélesebb társadalmi gyakorlatban. Az univerzalizmusnak a felvilágosodás kori elméletekben megfogalmazott ideálja így megkezdte tényleges „univerzális” működését. A korai lelkesedés ellenére a gyakorlati érvényesülés számos kérdést vetett fel az emberi jogok univerzalitását, valamint időtlenségét illetően: különösen a kulturális és társadalmi tényezők különbözőségeiből, az eltérő történelmi sajátosságokból eredő alkalmazásbeli problémákat. Ezek a gyakorlatban megjelenő ellentmondások mind az emberi jogok filozófiai elméletét, mind a tanulmányban bemutatott, újszerűnek számító társadalomtudományi kutatásokat arra sarkallták, hogy a „végső utópiát” „reális utópiává”,¹²⁴ tehát a különböző társadalmi kontextusokban is operacionalizálhatóvá tegyék.

A tanulmány ez utóbbi törekvések történetét mutatta be a szociológia, valamint a *socio-legal studies* diszciplínájában, továbbá az elmúlt évtizedekben megjelenő elméletek tudományelméleti pozícióját vázolta fel. A módszertani naturalizmus megállapításait alkalmazva látható, hogy ezek az irányzatok egy szélesebb körű tudományos törekvés részei, amely a globalizálódott társadalom jelenségeinek megértésére, valamint leírására törekszik.

Ahhoz azonban, hogy az emberi jogoknak ezek a társadalomtudományosított elméletei és az azokat igazolni kívánó kutatások a továbbiakban is hitelesek maradhassanak, szembesülniük kell az emberi jogok rendszerét meghatározó kortárs társadalmi jelenségekkel. Az 1990-es évek elejétől megerősödő irányzat ugyanis alapvetően a kétpólusú világrend összeomlására és a globalizáció terjedésére reagáló

¹²⁰ Todd LANDMAN: „Social Science, Methods and Human Rights” in Anja MIHR – Mark GIBNEY (szerk.): *The SAGE Handbook of Human Rights* (London: Sage 2014) 25.

¹²¹ SCHAFER (96. lj.) 1.

¹²² SCHAFER (96. lj.) 1, 3–7.

¹²³ Samuel MOYN: *The Last Utopia: Human Rights in History* (Cambridge: Belknap 2012).

¹²⁴ John RAWLS: „The Law of Peoples” *Critical Inquiry* 1993/1, 36–68.

„történelem vége” hangulatra adott reakcióként született, amely mostanára jelentős módon átalakult.

A liberális demokrácia győzelme és az emberi jogok univerzális és globális érvényesülése napjainkra ugyanis új vetélytársat kapott a nemzetközi politika színterén a bezárkózás felé forduló identitáspolitikai megerősödésében. Ahogyan Fukuyama írja legújabb könyvében, az *Identity*-ben,

a kortárs liberális demokráciák nem tudták teljes mértékben megoldani a thymos problémáját. A thymos a lélek azon része, mely [a saját emberi] méltóság elismerésére törekszik [...] A modern liberális demokráciák az egyenlő minimális tisztelet biztosítását ígérik, és nagyjából meg is tartják ezt az ígéretüket, mely egyenlő tisztelet magában foglalja az individuális jogok és a rule of law tiszteletét és az ezekből eredő kiváltságokat. Amit azonban ez utóbbi [ígéret] nem garantálhat, az az, hogy a demokráciában élők a gyakorlatban is egyenlő tiszteletben részesüljenek, gondolva itt főként azon emberek csoportjára, akik hosszú ideje élnek marginalizálva. Ennek következtében egész országok érzik úgy, hogy nem kapnak elegendő tiszteletet, ami agresszív nacionalizmust generál, de számos vallásos ember is úgy érezheti, hogy hitének megbecsülése dezintegrálódik.¹²⁵

A bezárkózás és az egyetemességtől elválasztó identitások megerősödése tehát új kihívások elé állítja az emberi jogok ideálját. Az új kihívásokra adandó válaszok keresésében az emberi jogoknak az elmúlt három évtizedben megerősödő társadalomtudományosított kutatása jelentős szerepet tölthet be. Ugyanakkor az utolsó két fejezetben idézett szerzők kapcsán felmerül annak kérdése, hogy az emberi jogok és a társadalom viszonyát kutató művek egyre gyarapodó száma mennyiben segíti a tudományos megértést, képes-e kialakítani olyan letisztult metodológiát, amely valóban hozzájárul az emberi jogi elméletek empirikus megalapozottságához.

Azonban látnunk kell, hogy a módszertani tisztázást, valamint a könnyű alkalmazhatóságot az emberi jogoknak az elmúlt évtizedek során felgyorsuló megsokszorozódása inkább gátolja, mintsem elősegíti – és ez valószínűleg e jogok gyakorlati működésének a hatékonyságára is hatással van. A kérdés – vajon mennyiben képes univerzális maradni az emberi jogok egyre bővülő katalógusa – megválaszolására további, diszciplinánkon átnyúló kutatás igényét veti fel. Azonban elkerülhetetlen e kutatások pontosabb és átláthatóbb módszertanának kialakítása és az aktivista igényekkel szemben sokkal inkább az objektív tudományosságra való törekvés. Ehhez az szükséges, hogy a globális politikai színterén megjelenő olyan régi-új jelenségekre, mint a nacionalista érzelmek vagy a vallásosság felerősödése, kellő megértéssel reagáljanak. E fontos és érzékeny kérdések tisztázásához ugyanakkor álláspontom szerint csupán a politikai aktivizmustól távol álló, tudományos válasz kialakítása segíthet hozzá, mely a különböző identitásokban rejlő elismerés utáni vágyat nem lenézéssel, hanem elfogadással és odafigyelő megértéssel kezeli, legyen az akár nemzeti, akár vallási, akár más érzületből fakadó identitás.

¹²⁵ Francis FUKUYAMA: *Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment* (New York: Farrar, Straus and Giroux 2018) 9.